

Barn i föräldrars fokus

Utbildning för föräldrar i konflikt

Författare: Ingegerd Gavelin

Rapport: nr 2010:7

ISSN 1653-2414 ISBN 978-91-85613-42-7

Innehåll

Inledning	4
Kunskap och forskning om barn och föräldrars separation	4
Forskning om vuxna skilsmässobarn	9
Vad är BIFF?	11
Syftet med BIFF-kurserna är att	11
BIFF-kurserna har följande upplägg:	11
Programmet	12
Utvärdering i Södertälje	13
BIFF i Timrå	14
Utvärdering i Timrå	19
Diskussion	21
Värdet av föräldragrupp	21
Avslutande kommentar	23
Litteratur	24
Bilagor	25
FoU-Cirkel	25
Redovisning av intervjuer	26
Brev till föräldrar	30

Inledning

Kunskap och forskning om barn och föräldrars separation

Allmän kunskap

Separationer är en vanlig erfarenhet för barn i Sverige idag. 2005 upplevde ca 47000 barn att deras föräldrar skildes eller separerade.

Föräldrabalken slår fast att barnet har rätt till en god och nära kontakt med båda sina föräldrar. För de allra flesta barn innebär separationen en tids kris men därefter hittar föräldrar och barn oftast ett sätt att samarbeta som innebär fortsatt trygghet för barnen. Forskningen ser idag föräldrars separation som en påfrestning för barn som dock inte behöver innebära risk för hälsan. Men det är väl bevisat att konflikter före eller i samband med separationen ökar risken för ohälsa hos barnet (Statens Folkhälsoinstitut: Uppslagsverk barn och unga: Skilsmässa – hälsoeffekter och prevention.)

De allra flesta barns föräldrar har både före och efter separationen gemensam vårdnad, vilket innebär att de har ett gemensamt ansvar för barnen och att de bör fatta gemensamma beslut i viktiga frågor som rör barnen.

När man idag talar om barn som far illa, betonas ofta att olika riskfaktorer påverkar barnet olika beroende på barnets person, tidigare erfarenheter och sårbarhet. Flera riskfaktorer kan samverka och innebär då en ökad risk för barnets hälsa. Skyddsfaktorer kan i sin tur uppväga de svårigheter barnet möter. Skyddsfaktorer kan t ex vara goda relationer i nätverket, förmåga att tillgodogöra sig skolundervisning, god självkänsla och social kompetens.

Att föräldrar separerar kan ha många anledningar. Men i de fall där missbruk, våld, ekonomiska svårigheter och psykisk ohälsa hos den ena eller båda föräldrarna påverkar, är de situationerna också riskfaktorer för barnen. Sedan 2006 ska i en familjerättsutredning särskilt beaktas barnets risk att fara illa. Till exempel bör gemensam vårdnad inte vara aktuell när det förekommit våld i familjen.

Att leva med en ensamstående förälder är i sig en risk för ohälsa och risken ökar när flera negativa faktorer tillkommer. Barn till ensamstående har t ex ofta en sämre ekonomisk situation.

En stor negativ aspekt av separation är att barnet riskerar att tappa vardagskontakten med en av föräldrarna och att många barn faktiskt riskerar att helt tappa kontakten. Mindre än hälften av alla barn till se-

parerade föräldrar träffar den förälder de inte bor med (oftast pappan) varje vecka, men 13 % har ingen kontakt alls. (Källa SCB) Fler barn bor idag växelvis hos båda föräldrarna.

Självklart finns det många situationer då det är bra för barn att föräldrar separerar. Att leva i ett krig är inte bra. Det förekommer inte sällan att barnets relation till en av föräldrar blir bättre efter separationen. Om föräldrarna tillsammans kan lösa de problem som uppstår och samarbeta kring barnet kan skilsmässan vara en hjälp för barnet att slippa leva i en konfliktfylld miljö, slippa lojalitetskonflikter och få nya kontakter med en utvidgad familj.

Kommunernas socialtjänst har ett ansvar för att barn har en god uppväxtmiljö i kommunen. Det viktigaste arbetet när det gäller familjerätt sker i socialtjänstens familjerättsenheter, där man ger föräldrar information och råd, erbjuder samarbetsamtal och också gör vårdnads- och boendeutredningar. I en del familjer krävs en utredning enligt Socialtjänstlagen för att familjens svårigheter ska bli tydliggjorda och då kan ytterligare insatser erbjudas.

Samarbetssamtal är en vanlig form av stöd. Föräldrarna erbjuds möjlighet att samtala tillsammans med en-två socialsekreterare och få hjälp av dem att finna lösningar på konflikter. 2005 var 19700 barn berörda av samarbetsamtal. Samtalen är ett erbjudande men kan också förordas av tingsrätten i samband med en tvist kring boende, umgänge eller vårdnad. Samarbetssamtal kan resultera i ett bindande avtal mellan föräldrar.

Många kommuner erbjuder också gruppverksamhet för barn vars föräldrar separerat, Skilda världar. I programmet får barnet stöd och hjälp att hantera separationen kognitivt och känslomässigt och får också möjlighet att uttrycka sina tankar och frågor. Se FoU Västernorrlands rapport 2009:4: Skilda världar – Tio år med en gruppverksamhet för barn som har skilda föräldrar. Värdet av sådana grupper poängteras också i Ulla Forinders och Elisabeth Hagborgs (red) bok Stödgrupper för barn och ungdomar. En försvarande omständighet är att båda föräldrarna måste ge sitt godkännande för att barn ska få hjälp, både när det gäller socialtjänstens verksamhet och i barn- och ungdomspsykiatri.

Rapport från Allmänna Barnhuset

2007 utgav Allmänna Barnhuset i sin rapportserie en studie om hur barn uppmärksammas i mål om verkställighet av umgänge (Höjer-Röbäck: Barn i kläm.) Allmänna barnhusets skriftserie 2007:1). I studien redovisas såväl svensk som internationell forskning om barn och föräldrar i familjerättsliga konflikter. Vidare intervjuas föräldrar, tjänstemän inom socialtjänsten, nämndemän och domare m fl om de-

ras erfarenheter av vad som händer när familjekonflikter leder till domstol och verkställighetsdomar.

Nedan följer några av de slutsatser och forskningsresultat som redovisas i Allmänna Barnhusets skrift:

Av de ca 50000 barn som varje år är med om att föräldrarna separerar, berörs ca 10 % av avtal som gjorts i familjerätten och ca 10 % hamnar i tvist i domstol. Dessa ärenden anses av jurister och familjerättssekreterare bli alltmer komplicerade (a a sid 26).

2005 var 6700 barn i Sverige berörda av en domstolstvist som föranledde utredning hos familjerätten. En sådan utredning blir aktuell när någon av föräldrarna vänt sig till tingsrätten för att få en dom om vem av föräldrarna som ska ha vårdnaden, var barnet ska bo eller hur umgänget mellan föräldrar och barn ska se ut.

Forskningen har poängterat värdet av att föräldrar samarbetar kring sina barn. Barn som lever i en pågående familjerättslig konflikt mellan föräldrarna befinner sig i riskzon. Det finns ett starkt samband mellan föräldrars konflikt och barns beteendeproblem. AB s De barn som mår sämst är de som blivit indragna i konflikten, särskilt de som bevittnat våld eller själva blivit utsatta för våld. Det finns internationella forskningsresultat som visar att 40-50% av de barn som lever i en konfliktfylld atmosfär riskerar utveckla ett negativt beteendemönster (a a sid 23). Att barn sedan 2006 i svensk lagstiftning definieras som brottsoffer om de bevittnat våld mellan föräldrarna har sin grund i detta. Hemmet ska vara en trygg plats, inte en krigszon.

De barn som är aktuella i familjerättsliga tvister är också ofta aktuella i barnavårdsutredningar, polisutredningar och i barnpsykiatri (a a sid 26). Det är barn som på många vis lever i utsatta situationer och som riskerar att få stora svårigheter att själva lösa konflikter.

Forskning har visat att de familjer som finns i domstolarnas tvister i många fall är familjer som även tidigare befinner sig i svåra livssituationer. Många har sociala eller ekonomiska stora problem och har tidigare präglats av stora svårigheter – t ex missbruk, olyckor och dödsfall. Omsorgssvikt och svaga relationer mellan föräldrar och barn är mer vanligt förekommande än i andra familjer (a a sid 23).

Även våld mellan föräldrarna är mer vanligt i familjer som är i familjerättslig tvist. Det har dock framkommit att myndigheter som arbetar med detta ofta misstolkar situationen så att man tror att det våld som förekommit har direkt samband med separationen och upphört efter den.

En annan missuppfattning bland professionella är att de utsagor om våld från den andra parten som en förälder gör i samband med separationen är falsk och ett led i tvisten. Detta har lett till att man inte tagit anklagelserna på allvar. Forskningen ger inget stöd för detta, det är till och med ovanligt med våldsdebut i samband med separation. Sett på gruppnivå använder fäder som har kontakt med familjerätten mer våld än andra män (a a sid 24).

Det finns risk för att barnets utsatthet i frågor som rör familjerätt döljs bakom en retorik om föräldrars rättigheter och betydelsen av barns kontakt med båda föräldrarna. Ett exempel är då rätten anser att gemensam vårdnad och/eller umgänge med förälder skall ske även i de fall då föräldern har dokumenterade missbruksproblem och/eller har utsatt barnen och/eller den andra föräldern för våld. I dessa fall kan den presumtion som utgår från att barnets bästa alltid är likställt med gemensam vårdnad och kontakt med båda föräldrarna medföra att barnets utsatthet inte uppmärksammas och värderas på samma sätt som i andra ärenden.

Många av de problematiska och utsatta levnadsförhållanden för barn som framkommer i Allmänna Barnhusets studie hade uppmärksamats på ett annat sätt om de förekommit i ett annat sammanhang än beslutsfattande om vårdnad, boende och umgänge. I sådana frågor kan föräldrarnas konflikt sägas överskugga barnets faktiska situation.

Konflikter mellan föräldrar innebär också att barnet hamnar i lojalitetskonflikt och kan ha svårt att våga ge uttryck för sina egna tankar. Om våld eller hot finns i konflikten ökar barnets rädsla, även rädsla för att något allvarligt ska hända den hotade föräldern, oftast mamman.

Konflikten mellan föräldrarna påverkar också de vuxna vilket ger sekundära effekter för barnen. Föräldrar i konflikt blir oftare deprimerade, irriterade och upptagna av sig själv (a a sid 23). Det innebär en ytterligare påfrestning för redan utsatta barn.

En tvist om vårdnad, umgänge eller boende innebär nästan alltid en kamp mellan föräldrarna om vem av dem som har rätt. I den kampen är barnet nästan alltid förlorare, och ju längre tid kampen pågår desto mindre hänsyn tas till barnen. Barnen kommer i skymundan i verklig mening.

Smart et al. (2005) fann att föräldrar ofta kände sig ensamma och övergivna efter en domstolsförhandling. I de fall där besluten hade gått emot föräldrarna kunde de fastna i en ond cirkel av fientlighet, som drev dem till att starta nya rättsprocesser. Många föräldrar känner sig kränkta, missförstådda och ohörda. De uttrycker också att ingen

hänsyn tagits till barnen. För en del föräldrar i denna grupp kan då upprepade rättsprocesser uppfattas som en möjlighet att få upprättelse. Det är i sådana fall uppenbart att domstolarna inte utgör det bästa sammanhanget för dessa föräldrar och barn.

I Allmänna Barnhusets studie framhåller de intervjuade familjerättssekreterarna, medlarna och domarna att det är föräldrarnas olösta konflikt som utgör det stora hindret att uppmärksamma barnens bästa. Flera av de intervjuade säger att de tror att föräldrarna verkligen vill barnens bästa, men att konflikten förblindar dem och gör dem oförmögna att uppmärksamma barnens behov, som i många fall kan vara skilda från deras egna. Den olösta konflikten blir ett hinder för föräldrarna att se sina barn, och kan också vara en stark drivkraft att starta förnyade rättsprocesser (a a sid 136).

Kanske kan man säga att rättsprocessen skapar en möjlighet för konflikten att växa sig starkare och fördjupas, då den förälder som anser sig förfördelad får en arena där kampen med den andra föräldern kan föras, skriver Ingrid Höjer och Karin Röbäck i rapporten.

Intervjuundersökning med pappor

Christina Järås har i sin rapport ”... vi har ju ändå barn ihop...” (FoU Nordväst rapport 2003:1) redovisat intervjuer med elva separerade pappor som haft svårigheter med gemensamt föräldraskap. Hon skriver bl a:

”Att vara deltidspappa innebär att ständigt pendla mellan å ena sidan vetskapen om att vara viktig i sina barns liv, å andra sidan känslan av att inte vara så viktig – papporna måste själva utveckla en tro på sitt faderskap. När motståndet är stort från mamman ligger känslan av att vara värdelös som pappa nära. (...) Känslan av att trots allt ha ett värde kan uttryckas genom klagomål på att mammorna har makten och det felaktiga i detta. Sett utifrån denna synvinkel utkämpar papporna en kamp där striden handlar om deras värde som pappor.”

Socialstyrelsen

Växelvis boende är en allt vanligare form av ”totallösning”. Knappt 5 % av alla svenska barn bor nu varaktigt växelvis, oftast en vecka i taget hos varje förälder. Växelvis boende kräver att föräldrarna kan komma överens. Gemensamma lösningar underlättas eftersom båda föräldrarna har del i barnets vardag och kan förstå barnets situation. Alla föräldrar kan dock inte använda växelvis boende – av praktiska skäl eller därför att de har svårt att komma överens.

Socialstyrelsen skriver i sin skrift ”Växelvis boende”: Så långt det är möjligt bör rättsprocesser undvikas. De erfarenheter som framkommit

här är att denna utväg varit mycket påfrestande och dyrbar, utan att några större resultat nåtts. Samarbetssamtal, egna beslut eller avtal är att föredra. I de fall det ändå blir rättsprocesser, önskar de berörda föräldrarna att dessa handläggs skyndsamt och med ett tydligt fokus på barnen och deras behov. Uppgivna föräldrar vill tro att någon annan kan fatta de svåra besluten, men i slutänden måste föräldrarna själva ta besluten och konsekvenserna av desamma” (a a sid 9).

Socialstyrelsen skriver vidare: ”Stora konflikter mellan föräldrarna, liksom långa avstånd mellan bostäderna talar emot ett växelvis boende.” Vidare: ”Om misshandel har förekommit, mot förälder eller barn, från den ena partens sida, ska barnet inte bo växelvis” (a a sid 9).

Enkätundersökning från Rädda Barnen

Rädda Barnen gjorde 2007 en enkätundersökning bland ungdomar i åldrarna 16-18 år via ungdomscommunityn Lunarstorm. Resultatet visar att föräldrars separation sågs som en stor påfrestning bland ungdomarna. Särskilt de ungdomar som fick sämre kontakt med en av föräldrarna och de vars föräldrar talade illa om varandra reagerade negativt på separationen. En tredjedel av ungdomarna kunde inte se något positivt med det som hänt. Många satte sömnsvårigheter, koncentrationssvårigheter och ont i mage och huvud i samband med separationen. Rädda Barnens slutsats är att föräldrars förmåga att samarbeta och stödja sina barn har stor betydelse för ungdomars hanterande av separationen.

Forskning om vuxna skilsmässobarn

Jenny Ahlberg har skrivit en avhandling i sociologi vid Örebro universitet om vuxna skilsmässobarns upplevelser. Hon skriver att barnen efter skilsmässan ofta tvingas agera medlare utan eget inflytande. Familjelivet efter skilsmässa kännetecknas i hög utsträckning av förändring och omförhandling, men hur dessa omförhandlingar ser ut skiljer sig mellan olika familjer.

Medan vissa skilsmässobarn har goda möjligheter att påverka, tycks andra ha mycket lite att säga till om. Om föräldrarna har många konflikter och svårt att kommunicera tvingas barnen agera medlare eller budbärare mellan föräldrarna.

Eftersom barnen är rädda att såra någon av föräldrarna, väljer flera av dem att inte säga vad de tycker utan låter i stället föräldrarna bestämma, vilket leder till att de själva inte har något inflytande över situationen.

De starka lojalitetskänslor som visade sig i skilsmässobarnens berättelser präglade ibland deras liv i vuxen ålder. De kände fortfarande att de inte ville ta någons parti och de markerade på olika sätt rättvisa mellan föräldrarna.

Vad är BIFF?

BIFF är en föräldrautbildning som innehåller både pedagogiska inslag och gruppsamtal. Fokus i samtalen är barnen och hur de påverkas av att föräldrarna är i tvist. Föräldrarna får ny kunskap och möjlighet att tillsammans reflektera över hur de kan stödja sitt barn.

Syftet med BIFF-kurserna är att

- Ge föräldrar hopp
- Synliggöra barnets behov och situation
- Arbeta med frågan: Vad kan jag som förälder göra för att underlätta för mitt barn?"

BIFF-kurser har funnits i Södertälje kommun sedan 2005. Initiativet kom från kommunens verksamhet Kvinnofrid/Frizon som vänder sig till kvinnor och barn som upplevt våld och psykisk sjukdom i hemmet. Kurserna har sedan dess provats i Södertälje under sex år. 2007 startade ett samarbete med Rädda Barnen som fortfarande pågår. Konceptet har ändrats något under åren, framförallt genom att man nu har tre kurstillfällen i stället för två och genom att en av kursledarna gör en telefonintervju med alla föräldrar före kursstart.

BIFF-kurserna har följande upplägg:

Alla föräldrar som befinner sig i familjerättslig konflikt bjuds in via kommunens hemsida samt genom information från socialtjänsten och andra som möter föräldrar.

Deltagandet är frivilligt och gratis för föräldrarna.

Kurserna bedrivs som mamma- och pappagrupper, men det krävs inte att båda föräldrarna till varje barn går. Föräldrarna får inte heller veta av kursledningen om deras barns andra förälder deltar i kursen.

Kurserna leds av två utomstående professionella, en man och en kvinna, båda med stor erfarenhet av arbete med familjer i konfliktsituationer.

Det pedagogiska innehållet är strukturerat utifrån olika teman, se nedan. Utrymme finns för att dela erfarenheter och diskutera under träffarna.

Före kursen intervjuas alla deltagare av en av kursledarna för att ge deltagarna möjlighet att ställa frågor och också för att få en bild av

deltagarnas livssituation. Kurserna pågår under tre-sex veckor med träffar på kvällstid med en eller två veckors mellanrum.

Programmet

Träff 1.

Välkomna och presentation av BIFF, tema och ramar. Presentation av deltagarna och ledarna. Information om att BIFF-träffarna är fristående från familjerätten och om tystnadsplikten.

- Barns röster – genomgång av ett arbetsblad där några barns röster om deras föräldrars separation finns. Samtal.
- Förväntningar på kursen – vad förväntar sig föräldrarna? Samtal.
- Faktiska förändringar för barn då föräldrarna separerar – genomgång av arbetsblad och Samtal om vad det innebär för barn:
 - att flytta, att förlora kontakten med kamrater och viktiga vuxna,
 - att barn kan bli sändebud mellan föräldrarna,
 - växelvis boende byte av skola och förskola,
 - att anpassa sig till bonussyskon och bonusföräldrar,
 - att lära känna nya människor runt den nya familjen samt
 - att nya roller uppstår i familjen.
- Genomgång av erfarenheter och tips hur man kan hjälpa barn i separationen:
 - att barn behöver veta vad som händer
 - att övergångarna mellan mamma och pappa kan vara svåra
 - att barn ofta önskar att föräldrarna ska bli ett par igen
 - att barn ofta tar på sig skulden när föräldrar skils
 - att barn inte ska vara budbärare mellan föräldrar
 - hur barn kan reagera vid stora förändringar
- Samtal om vad deltagarnas barn skulle tänkas berätta om hur det är mellan mamma och pappa nu.
- Hemuppgift till nästa gång: Arbetsblad där föräldrarna ska skriva om egenskaper de tycker om hos sitt barn.

Träff 2.

- Samling, fika och Samtal om hemuppgiften. Tankar och frågor efter första kurstillfället.
- Vilka behov behöver barn få tillfredsställda? Genomgång av BBIC-triangeln. Samtal.
- Barnkonventionen, framförallt barnets rätt att ha kontakt med båda föräldrarna och rätten till en livshistoria. Samtal.

- Barnets släktträd – Samtal om hur barnet kan fortsätta ha kontakt med hela sin släkt efter separationen.
- Anknypningsteori – Information och Samtal.
- Hemuppgift.

Träff 3.

- Samling, fika och Samtal om hemuppgiften. Tankar och frågor efter andra kurstillfället.
- Barns utvecklingskriser. Information och Samtal.
- Kommunikation mellan vuxna. Arbetsblad och Samtal kring bland annat kroppsspråk och lyssnande.
- Kommunikation med barn. Skillnad mellan vuxenprat och barnprat. Arbetsblad och Samtal.
- Avslutning med repetition och möjlighet att ställa frågor.
- Utvärderingssamtal. Vad tycker deltagarna om kursen?

Utvärdering i Södertälje

BIFF i Södertälje är utvärderat 2008 av FoU Södertörn. Utvärderingen är delad i två delar: En med ett föräldraperspektiv och en med ett gruppleddarperspektiv.

Föräldraperspektiv

I föräldradelen av utvärderingen har femton föräldrar intervjuats både före och efter BIFF-utbildningen. Föräldrarna har framförallt poängterat samspelet och interaktionen mellan gruppmedlemmarna och gruppleddarna som viktigt för hur man tagit till sig utbildningen.

Drygt hälften av föräldrarna menade att kontakten/relationen mellan föräldrar och barn förbättrats under tiden för utbildningen.

Föräldrar nämnde följande förändringar som skett i samband med utbildningen. De har tillägnat sig ett förändrat förhållningssätt, har lagt märke till att den andra föräldern ändrat förhållningssätt, har minskat sina konflikter.

Föräldrarna har också beskrivit att deras barn träffar den andra föräldern oftare, kan bo mer hos den ene föräldern eftersom den andre kan acceptera detta, har fått ett fungerande umgängesschema med den

andra föräldern - nu överlämnas på förskolan vilket gjort överlämningen enklare.

Man har också intervjuat familjerättssekreterare som haft kontakt med föräldrar som gått BIFF-kursen. Familjerättssekreterarna menar att hälften av de föräldrar de kände väl till hade fått ett ökat barnfokus efter utbildningen.

Gruppledarperspektiv

Den delen av utvärderingen som utgår från intervjuerna med gruppledarna beskriver processerna när BIFF-programmet utvecklats och förändrats. Man diskuterar bl a balans mellan kunskapsmoment och gruppdiskussion, intervjuerna med föräldrar före kursstart och mammas och pappas olika reaktioner efter separation. Att BIFF ska kunna inlemmas i socialtjänstens reguljära verksamhet diskuteras också.

Det är väsentligt att gruppledarna har en god professionell beredskap att arbeta med människor i svåra situationer, människor som mår psykiskt dåligt och människor i konflikt.

Över hälften av de föräldrar som remitterats och blivit uppringda av en gruppledare före kursen deltog senare i utbildningen. Det får anses vara en hög siffra.

En intressant aspekt som framkom i intervjuerna med gruppledarna var att dessa uppfattade föräldrarnas berättelser som vuxencentrerade medan föräldrarna själva tyckte att man pratade om barnen. ”Kan man dra den slutsatsen att gruppledarnas ambition om ett barnperspektiv ger effekter främst i vuxenrelationen men kommer ändå barnen till del på sikt? I så fall är det ännu ett exempel på att barnperspektivet är ett komplicerat begrepp.” skriver utvärderaren.

BIFF i Timrå

Hösten 2009 deltog två socialsekreterare från Barn- och familjenheten i Timrå kommuns socialtjänst tillsammans med två medarbetare från FoU Västernorrland i en kurs om BIFF på Rädda Barnen i Sundbyberg. I samband med kursen bestämdes i förvaltningen att BIFF skulle provas i Timrå kommun och att detta skulle ske i form av en FoU-cirkel dit all personal inom Barn och familje-enheten skulle inbjudas. FoU-cirkeln beskrivs närmare längre fram i rapporten, se sid 25.

Ett brev sändes till föräldrar som socialsekreterarna varit i kontakt med under det senaste året och som då varit i familjerättslig konflikt. 26 föräldrar fick brevet.

Eftersom socialsekreterarna var överhopade med arbete ringde de två FoU-medarbetarna upp föräldrarna efter någon vecka. Förvånansvärt många föräldrar var intresserade. För några föräldrar var det svårt att avsätta tid för gruppträffarna och till slut blev det en mammagrupp med tre deltagare och en pappagrupp med tre-fyra deltagare.

Ledare i mammagruppen var de två FoU-medarbetarna och i pappagruppen en familjebehandlare och en socialsekreterare som arbetar med att verkställa beslut.

Tillägg till programmet

I vårt arbete i Timrå har vi utöver BIFF-programmet använt oss av en film som producerats av Huddinge kommun i samarbete med Monica Hedenbro. Filmen innehåller intervjuer med barn och vuxna barn som upplevt föräldrarnas separation och fokuserar på deras behov att bli sedda och hörda i processen.

Gruppernas förlopp - Mammagruppen

En av de mammor som tackat ja till gruppen kom inte. En av de andra två deltagarna tog med sig en god vän som nyligen separerat.

Gruppen följde BIFF-programmet till största delen men använde också filmen "Barn ska bli hela människor" som illustration till samtalen. Ledarna valde ut korta avsnitt som passade in i kvällarnas olika teman.

Ur ledarnas minnesanteckningar:

Träff 1:

Deltagarna är öppna, nyfikna på varandra och lättpratade.

Vi använder filmen "Barn ska bli hela människor" eftersom vi tycker att den är mer nyanserad än BIFF-arbetsbladet om Barns röster.

En av deltagarna säger efteråt att hon var glad att hon inte behövt känna sig dålig som mamma.

Träff 2:

En ny deltagare kommer. Deltagarna vill berätta om sin hemuppgift – vi hade inte tänkt att de skulle redovisa den.

Filmen bekräftar det resonemang som gruppens diskussion handlat om. Vi hinner inte med alla arbetsbladen, t ex inte anknytningsteamet. Men vi tycker att samtalen är så goda att de är viktiga att lämna tid för. Det är ett öppet klimat och en lätt stämning. Deltagarna lyssnar intensivt på varandra. "Svårbeskrivlig stämning med lugn, en slags förtrolighet och eftertanke", skriver en av ledarna.

Det är en väsentlig skillnad i hur gruppen pratar nu – mammorna ger idag en mer nyanserad bild av papporna och av deras relation till dem. En mamma vill förmedla hur mycket lugnare det blivit för henne en tid efter separationen, att det varit en process under en lång tid.

Träff 3:

Träffen är en knapp vecka efter förra träffen pga ledarnas tidsbrist. Det innebär att inte så mycket hänt i föräldrarnas liv och att det känns lite för intensivt.

När vi försöker hinna med allt inklusive det vi missade förra gången blir tiden för knapp och träffen för forcerad.

Mammornas muntliga utvärdering:

Gett mycket tankar.

Varit bra, känts ”vuxet”.

Skönt med liten grupp

Var skeptisk till en början efter alla telefonfrågor om våld och psykisk sjukdom – var är det jag ska vara med i?

Ser att jag skulle behövt en samtalskontakt under tiden kring separationen för att jag skulle förstått mer vad som hände.

Ledarna är ”goa” – ni lyssnar och tänker efter.

Så nyttigt, bra information.

Bra att få bekräftelse.

Nöjd, hade inte så höga förväntningar.

Filmen är så bra!

Varit bra – men ville ni ledare prata mer?

Pappgruppen

Pappgruppen bestod av fyra pappor, varav en deltog bara vid ett tillfälle och en deltog vid två tillfällen. Den pappa som bara var med en gång var mycket yngre än de andra och hade en helt annan livssituation.

Även denna kurs följde programmet kompletterat med filmen Barn ska bli hela människor.

I gruppens diskussion vid träff 3 framförde de två pappor som då var med:

Kursen är ett bra koncept som fått papporna att tänka till och få en djupare förståelse .

Gruppen var lite för liten.

Bra om deltagarna har likartade problem och gärna barn i samma ålder.

Papporna vill gärna att både mammor och pappor deltar i samma kurs, tror att det kan vara berikande. Men de poängterade också att det är mycket viktigt att inte föräldrapar går samtidigt.

Papporna vill att kursen ska vara obligatorisk för föräldrar som är i tvist.

Samtalsledarna i denna grupp sammanfattade sina erfarenheter såhär:

Ge mer utrymme för diskussioner och ge mindre föreläsningar. Filmen är väldigt bra att använda och den var mycket uppskattad av deltagarna. Använd den mer och skriv några gemensamma diskussionsfrågor till varje tema istället för att hålla föreläsningar.

Barnens 5 egenskaper och släktträdet var också mycket uppskattat. Vi tycker att man kan försöka utveckla fler sådana praktiska dokument där varje deltagare får möjlighet att tänka till kring just sitt eget barn och dennes situation. Träff 1 kändes bättre än träff 2 som innehöll mer föreläsningar. Vad har BBIC med saken att göra??

Vi tycker också att det är väldigt viktigt att tänka på hur vi sätter ihop grupperna. Vi hade en pappa som hoppade av efter första tillfället vilket vi tycker var mycket förståeligt. Hans situation skiljde sig mycket från de andra tre pappornas och han var dessutom mycket yngre. Vi tycker det är viktigt att man erbjuder kursen så tidigt som möjligt i separationen och gärna innan eller i samband med att de planerat att gå på samarbetsamtal. Bra om grupperna blir ganska blandade mellan både de som nyligen är på väg att separera och de som har varit med ett tag. Jag tror att det skulle ge en bra balans till gruppen och nyanserade diskussioner. Om alla har svåra separationer bakom sig tror jag att det finns risk för att det blir ganska ”hopplösa diskussioner” där kursdeltagarna drar ner varandra.

Erbjud kursen till fler så vi kan få fler deltagare i varje grupp. Man behöver definitivt inte vara aktuell på socialtjänsten för att få delta i en BIFF-grupp.

Utvärdering i Timrå

FoU-cirkeln hade ambitionen att göra samma sorts utvärdering som FoU Södertörn gjort av Södertälje kommuns BIFF-arbete (se ovan). De socialsekreterare som inte skulle vara gruppleddare erbjöd sig att intervjua föräldrar både före och efter kurserna och också intervjua gruppleddarna. Men arbetsbelastningen blev alltför hög och detta var inte möjligt att genomföra. I stället gjordes intervjuer av FoU-medarbetare. Dessa intervjuer genomfördes:

- Före kursstart med två mammor
- Efter kursens avslutning med tre mammor
- Efter kursens avslutning med två pappor

Samma frågor före och efter kurs som användes i FoU Södertörns utvärdering användes här för att möjliggöra en jämförelse.

Intervjuerna med mammor före kursen redovisas inte här eftersom bara en av mammorna kunde svara utförligt. Båda mammorna menade att deras barn påverkats negativt av föräldrarnas separation. En av dem poängterar dock att barnen skulle mått sämre om föräldrarna inte separerat.

Föräldrarnas svar redovisas i bilaga 2. Här vill vi göra en kort sammanfattning:

Mammor och pappor hade i stort sett samma synpunkter på kursen, såväl positiva som negativa tankar om utbildningen. Det man nämnde som positivt var:

- Har fått nya synvinklar, tänkvärt och intressant.
- Bra att dela erfarenheter med andra - att få berätta om sin situation och få gruppens bidrag. Att se att man inte är ensam.
- Bra att det var lätt att prata, stämningen i gruppen.
- Bra att få tips och råd som lett till konkreta förbättringar.
- Bra att bli stärkt som människa – kommit på fötter.

Det enda negativa som nämndes i intervjuerna var att grupperna skulle kunnat vara mer homogena när det gäller ålder på barnen.

Det föräldrarna önskade som förändringar i grupperna var fler kurstillfällen och att mammor och pappor blandas i grupperna (nämndes bara av pappor).

Som övriga kommentarer kan nämnas att deltagarna var nöjda med kursledarnas insats. En pappa sade t ex att han först tackade nej för att han inte ville ha med socialsekreterare att göra. Men han var nöjd med ledarna – de var unga och hade friska tankar. Flera av deltagarna nämnde också betydelse av gott fika, t ex: “Blev det jobbigt kunde man ta en macka och pilla lite på den och behövde inte säga något på en stund.”

Samtalsledarnas reflektioner

Det är viktigt att försöka skapa en bra balans mellan föreläsningar och samtal i grupperna. Kunskapsmomenten behövs men det finns en stor önskan hos föräldrar att reflektera kring sitt föräldraskap och sin separation och också höra andras erfarenheter. Programmet är väl späckat och det är viktigt att inte försöka tränga ihop för mycket information på bekostnad av föräldrarnas diskussioner.

Framförallt papporna var intresserade av övningsuppgifter som fokuserade på just deras barn. Mer sådana skulle behövas.

Både mammor och pappor uppskattade filmen ”Barn ska bli hela människor” och det var bra att visa den i korta avsnitt i samband med aktuella teman.

Det är viktigt att lägga ner omsorg på sammansättningen på grupperna. Det är bra om några av deltagarna har sin separation en tid bakom sig och några är nyseparerade för att ge balans i gruppen.

Erbjudandet att vara med i en BIFF-grupp behöver inte alls vara begränsat till föräldrar som varit aktuella i socialtjänstens arbete.

Erbjudandet att vara med i gruppen ska finnas redan tidigt i separationskrisen.

Diskussion

Värdet av föräldragrupp

I BIFF-programmet ingår flera kunskapsinslag, där föräldrarna får kunskap om barns reaktioner, god kommunikation, barnkonventionen, anknytningsteori med mera. Det är uppskattat av föräldrarna, men det som oftast nämns både i utvärderingen från Södertälje och i den enkla utvärdering som gjorts i Timrå, är gemenskapen i gruppen och värdet av att dela erfarenheter.

Vad är det som händer när människor samlas i en grupp där de känner sig delaktiga? Socialt arbete genom samtalsgrupper är inte så ofta använt i Sverige jämfört med t ex USA. Ändå är det en metod som kan ge mycket goda resultat.

”Emotioner antas utgöra den bro som förbinder den yttre samhälliga med den inre individuella världen” skriver Bengt Starrin m fl i boken Emotioner, vardagsliv och samhälle (sid 154). Och de fortsätter: ”Skam är vår kanske starkaste känsla och tillsammans med sin motpol, stolthet, reglerar de våra upplevelser av olycka och lycka”, (a a sid 135).

Känslan av att vara ensam förstärker ofta en stark känsla. Att dela erfarenheter är därför en viktig del i nyttan av gruppverksamhet. När man upptäcker att man inte är ensam i sin svåra situation kan situationen kännas mer normal och man känner sig inte lika misslyckad.

Skam är en vanlig reaktion när människor befinner sig i svåra situationer, vilket en separation nästan alltid är. Man känner sig misslyckad och annorlunda än andra människor. ”Skam är en självbeträktande känsla” (a a s 125). Dessa känslor får näring av de fantasier man har om andra människors negativa tankar. Det är vanligt att människor tänker att andra människor har negativa tankar om dem och att dessa tankar är sanna. Att känna sig avvisad är för många så laddat av skam att man försöker försvara sig. Vanliga försvar i detta sammanhang är att man attackerar andra eller sig själv, eller att man drar sig undan andra människor (Nathanson: Shame and Pride).

I en separation och vårdnadstvist finns också andra svåra känslor med: Sorg över separationen och kanske vrede och besvikelse mot den f d partnern. Sorg och oro över risken att förlora den nära kontakten med barnet. Skammen över att bli avvisad av någon man sökt kärlek hos och kanske fortfarande älskar.

”I möten med andra människor provas självrespekten” (a a sid 130). Om man i en gruppverksamhet får uppleva att andra människor har samma svåra upplevelser och att man möts med empati av dem och av gruppledarna kan det minska skammen. Det svåra blir normaliserat. Att bli bekräftad och trodd i sina erfarenheter är starkt förknippad med upplevelse av människovärde.

Detta kan i sin tur innebära att man inte längre behöver försvara sig genom att attackera andra människor eller sig själv. Och detta kan i sin tur innebära att man får utrymme att tänka och ta emot mer konstruktiva tankar.

Att ta till sig nya kunskaper och andras erfarenheter blir möjligt när man inte längre behöver försvara sig mot egna svåra och andras inbillade tankar. Inte sällan kan gruppdeltagare ge andra synpunkter och förslag till sina gruppkamrater än vad professionella kan göra. Det kan vara betydligt lättare att ta emot en synpunkt från en gruppdeltagare än från gruppledaren. Genom dessa moment – att dela erfarenheter, bli bekräftad och få nya tips och kunskaper – gör det möjligt för sårade och förtvivalade föräldrar att skifta fokus från sin egen situation till barnets.

I boken ”Hela människan-hjulet – en samtalsmodell för livskunskap och känsla av sammanhang” diskuterar Elisabeth Hagborg och Klara Yvonne Jonsson hur gruppsamtal kan bidra till empowerment för gruppdeltagarna. De poängterar hur de kunskapsförmedlande inslagen och de pedagogiska ansatserna kan bidra till bemästrande och förändrar som syftar till att ge deltagarna egen kraft (a a sid 293).

I de överlevnadsstrategier man utvecklar i en svår livssituation vilar också känslolntryck som kan vara en utvecklingsmöjlighet om de kan kommuniceras med andra, fortsätter författarna.

Att möta andra och lyssna till deras berättelser och förstå att man inte är konstig, eller att få lära sig om hur individer påverkas av sitt sammanhang är också empowermentfaktorer. De nya kunskaperna kan hjälpa individerna att hantera sina känslor och tankar på ett mer ändamålsenligt och adekvat sätt (a a sid 293).

Avslutande kommentar

Syftet med BIFF-programmet är som nämnts att

- Ge föräldrar hopp
- Synliggöra barnets behov och situation
- Arbeta med frågan: Vad kan jag som förälder göra för att underlätta för mitt barn?"

I BIFF-grupperna i Timrå har vi inte haft möjlighet att följa upp och värdera om syftet har uppnåtts. Det vi kan säga att kurserna har upplevts mycket positivt av föräldrarna och att de känt sig delaktiga och lyssnade på. Både mammor och pappor har också fått kunskaper och tips som har varit till hjälp.

Med ytterligare erfarenheter av BIFF-verksamhet och en fördjupad utvärdering kan vi få veta mer om detta också kommer barnen till godo. Flera kommuner i länet har också visat intresse för programmet och FoU Västernorrland planerar för en utbildning för gruppleddare under 2011.

Litteratur

Ahlberg, Jenny: Efter kärnfamiljen: Familjepraktiker efter skilsmässa. Örebro Universitet 2008.

Dahlgren, Lars och Starrin, Bengt: Emotioner, vardagsliv och samhälle. Liber 2004.

Ekbom, Inger: Barn i Föräldrars fokus. En utbildning för mammor och pappor som befinner sig i familjerättsliga konflikter. Södertälje kommun och Rädda Barnen 2008

Forinder, Ulla och Hagborg, Elisabeth (red): Stödgrupper för barn och ungdomar. Studentlitteratur 2008.

Hagborg, Elisabeth och Jonsson, Klara Yvonne: Hela människans hjulet – en samtalsmodell för livskunskap och känsla av sammanhang. Studentlitteratur 2010.

Höjer, Ingrid och Röbbäck, Karin: Barn i kläm – hur uppmärksammas barn i mål om verkställighet av umgänge. Stiftelsen Allmänna Barnhuset rapport 2007:1.

Jakobsson Lund, Anna och Gavelin, Ingegerd: Skilda världar. Tio år med en gruppverksamhet för barn som har skilda föräldrar. FoU Västernorrland Rapport: nr 2009:4.

Järås, Christina: ”...vi har ju ändå barn ihop...” (FoU Nordväst rapport 2003:1

Nathanson, Donald L: Shame and Pride: Affect, Sex and the Birth of the Self. W.W.Norton & Co 1994.

Skilsmässa – hälsoeffekter och prevention. Uppslagsverk barn och unga. Statens folkhälsoinstitut (internet).

Växelvis boende – Att bo hos både pappa och mamma fast de inte bor tillsammans. Reviderad version 2004. Socialstyrelsen.

Åkerlund, Eva-Marie och Nyberg, Eva: Barn i föräldrarnas fokus – en hjälp till föräldrar i vårdnadstvist att fokusera på barnet. FoU Södertörn 2008.

Bilagor

FoU-Cirkel

En FoU-cirkel är en verksamhet där några deltagare från socialtjänsten samlas under en tid för att studera och diskutera ett fenomen inom FoU-s verksamhetsområde. Cirkeln ska vara inriktad på kunskap inom FoU-s verksamhetsområde och utmynna i någon form av rapport som kan föra deltagarnas erfarenheter vidare.

FoU-cirkeln i Timrå hade stora svårigheter. Den startade i september 2009 med nio deltagare. Av dessa har nu (september 2010) tre slutat arbeta i Timrå kommun och tre är barnlediga. Under hösten 2009 fick arbetsgruppen stora svårigheter med tung arbetsbelastning och kritik från Länsstyrelsen, så arbetet med att rekrytera föräldrar fick avbrytas under en tid. Vid flera tillfällen då cirkeln skulle träffats lämnade socialsekreterare återbud pga tidsbrist. Idén att socialsekreterarna skulle intervjua föräldrar och samtalsledare fick vi lämna.

Men det har funnits ett aktivt intresse bland socialsekreterarna för projektet. Redan från början diskuterades att just konflikter mellan föräldrar är en mycket vanlig erfarenhet för de barn och ungdomar som är aktuella i individ- och familjeomsorgen. Någon sade, delvis på skämt, att socialsekreterarna skulle bli arbetslösa om man kunde minimera föräldrarnas konflikter.

FoU-cirkeln träffades vid sju tillfällen.

Redovisning av intervjuer

Vi redovisar här mammornas svar på de frågor som ställdes efter kursens slut:

Så här med lite perspektiv, vad tyckte du att du fick ut av utbildningen?

Intressant.. Fått ny syn på olika saker.

Den var bra. Det var tänkvärt.

Fick mycket av gruppen. Väldigt bra. Man fick ställa frågor. Man fick tips och råd – ledarna var jätteduktiga. Filmen var bra, hemuppgifterna var bra, fick en att tänka som ledde till nya synvinklar och att se på det hela med andra ögon.

Var det något som var särskilt bra?

Bra handledare. Intressant prat och fick prata själv.

Bara att träffas några stycken och samtala kring ett ämne. Få sitta ner och diskutera kring ett ämne har varit bra.

Att få träffa andra i samma situation och höra vad de har gått genom. Fick chans att ventileras... Man är så inne i sin egen situation, men nu ser jag att det inte är bart svart/vitt, man fick se lite "rosa"....

Var det något som skulle ha varit annorlunda eller var det något du skulle ha velat ha mer utav?

Fler träffar skulle vara bra, men inga mer krav på själva utbildningen.

Nej...möjligen fler tillfällen. Jo – det behövs fler tillfällen. Behovet att prata om det här ämnet är jättestort. Ett aldrig sinande ämne.

Nej. Möjligen utifrån tonåringar. De andras barn var så mycket yngre. Men det var ok.

Är det något i föräldrautbildningen som du tycker har varit värdefullt för dig och dina barn?

Jag har blivit stärkt att ha varit med. Vissa saker fick jag nästan ångest över. Vi har gjort alla fel man kan göra. Många andra saker har blivit rätt, mest rätt. Har fått bekräftelse på att man gjort rätt saker och tagit rätt beslut. Jag tror jag bidragit under kursen. De andra verkade lyssna på mig också.

Situationen har blivit bättre, nu är de 50% hos pappan, det hade vi inte när vi började kursen. Tips och råd hjälpte mycket, ledde till nya funderingar och konkreta förbättringar.

Inget speciellt.

Är det någon skillnad innan och efter föräldrautbildningen?

Fick ett annat sätt att se på saker. Lösningssfokus nu, att man vill få det att funka. Jättebra att man fick nya synvinklar, t ex att tänka utifrån barnens perspektiv.

Kanske något – men det var på väg att bli bättre redan innan träffarna. Tiden gör sitt också...

Oj – det är så mycket som hänt. Jag tror det. Det är lugnare just nu. Jag vill inte ha utbildningen ogjord. Snarare tvärt om – fler träffar, längre.

Är det något annat som du känner att du skulle vilja ha fortsatt hjälp med?

Nej – inte just nu. Jag har tagit hjälp och fått hjälp. Ska försöka ro detta iland. Att landa i rollen som ensamstående.

Inte just nu.

Nej, det hjälpte jättemycket. Har kommit på fötter nu, det var jättebra att träffa andra i samma sits. Det var nyttigt, jättebra idé! Det behövs!

Övrigt?

Det var betydelsefullt att jag kände till en av samtalsledarna innan. Gav förtroende. De var duktiga samtalsledare – båda två.

Det har varit bra ledare, bra innehåll och gott fika. Det blev en avslappnad stämning. Blev det jobbigt kunde man ta en macka och pilla lite på den och behövde inte säga något på en stund.

Här nedan redovisas pappornas svar på frågor efter kursens avslutning:

Så här med lite perspektiv, vad tyckte du att du fick ut av utbildningen?

Ganska mycket. Situationen avgör. För mig var det våldsamt nyttigt. Fick dela med mig av mina erfarenheter.

Man är inte ensam. Alla hade samma problem. Jag fick inga praktiska tips.

Var det något som var särskilt bra?

Skönt att sitta och prata med de som har samma problem. Få prata av sig.

Tämligen bra. Bra att det var bara män – möjligen för få. Men det var lätt att prata.

Var det något som skulle ha varit annorlunda eller var det något du skulle ha velat ha mer utav?

Urvalet kanske. Men det var ju inte så många som svarade och då kanske det blir svårt. Vi hade så olika förutsättningar. Framför allt en kille som var ung – men han vara bara med en gång tror jag. Våra problem såg väldigt olika ut.

Inget speciellt. Upplägget var bra. Få tips hur barn fungerar kring en separation.

Är det något i föräldrautbildningen som du tycker har varit värdefullt för dig och dina barn?

Svårt att säga. Att inte prata negativt om den andre föräldern. Men det försökte jag låta bli redan innan utbildningen – men man gör fel ibland. Man är väl inte guds bästa barn alla gånger. Barnen blir lidande om man gör ner mamman.

För mig. Att få någon att bolla med. Man är inte ensam om sina problem. Bra att få höra hur andra har det också. För barnen är det ingen skillnad.

Är det någon skillnad innan och efter föräldrautbildningen?

Nej – inte speciellt.

Fått bekräftelse på att jag nog gjort ganska mycket rätt.

Är det något annat som du känner att du skulle vilja ha fortsatt hjälp med?

Få ha någon att prata med. Få prata av sig. Min nya sambo som jag har barn med blir ju också inblandad och hon har ingen att prata med. Anhöriga får inget stöd. Det borde finnas det. (Min fråga: Har ni sökt samtalsstöd för det?) Då blev vi hänvisade till Vårdcentralen.

Det var en jättebra grupp. Den var för kort och för få träffar. Det var bra med unga handledare. De hade friska tankar. Jag tackade nej från början för jag ville inte ha med socialarbetare att göra. Men det var bättre än jag trodde och jag tackade ja att vara med.

Av sekretesskäl och pga att deltagarna var så fåtaliga, väljer vi att inte här redovisa de mer personliga frågor kring barnens kontakter med den andra föräldern och föräldrarnas samarbete.

Brev till föräldrar

Till

Till

Hej.

Skriver detta brev med anledning av att Socialtjänsten i Timrå har påbörjat ett projekt som heter Barn i föräldrars fokus - BIFF. Detta är en utbildning för mammor och pappor som befinner sig i familjerättsliga konflikter. Det handlar om att uppmärksamma barnen vars föräldrar inte kan komma överens i frågor om vårdnad, boende och umgänge.

Vi vill ge Er möjligheten att få delta i kursen som planeras att starta i januari 2010. Den omfattar tre tillfällen under kvällstid. Den är helt frivillig och ingen dokumentation förs. Kursen genomförs med fyra kursledare och är uppdelad i en pappagrupp och en mammagrupp. Kursledarna är: Ingegerd Gavelin och Viktoria Westerberg, FOU, samt Louise Zetterlund och Emma Flemström, Socialtjänsten i Timrå.

Är Ni intresserade av att vara med?

Telefonkontakt kommer att tas med Er inom 14 dagar. Har Ni frågor eller funderingar gällande detta brev, är Ni välkomna att kontakta kursledarna.

Louise Zetterlund, 060 - 16 32 53
Emma Flemström, 060 – 57 38 03

Med vänliga hälsningar
Timrå 2009-

Eva Stenvall Granat
Socialsekreterare

Barn i föräldrars fokus

BIFF är en kurs för föräldrar i familjerättslig konflikt, som har utvecklats av socialtjänsten i Södertälje kommun tillsammans med Rädda Barnen. Den är tidigare utvärderad av FoU Södertörn. Rapporten beskriver hur metoden har provats, utvecklats och utvärderats av socialtjänsten i Timrå tillsammans med FoU Västernorrland.

Ingegerd Gavelin är socionom, utbildare och författare. Hon har tidigare varit anställd på FoU Västernorrland och arbetade då bland annat med BIFF-metoden.

FoU-Västernorrland finansieras av kommunernas socialtjänster i Västernorrland med Kommunförbundet Västernorrland som huvudman. Enhetens uppdrag är att fånga upp ideér och stödja forsknings-, utvecklings- och uppföljningsprocesser inom socialtjänsten samt att göra dessa tillgängliga för socialtjänstens personal. mer information om FoU Västernorrland finns på www.fouvasternorrland.se